

Mr Milun LUTOVAC

LJUBIŠIN KRUG

O Stefanu Mitrovu Ljubiši ne može da se govori van konteksta vremena, društvenih i kulturnih prilika u kojima je živio i stvarao, kao i bez povezivanja s ličnostima „slovenskog juga“, njegovom glasu i savjesti, koje su uticale na formiranje Ljubišine ličnosti i na njegov cjelokupni rad.

Ljubiša je, u ranim godinama, došao u dodir s djelima klasika: Kornelija Tacita, Kvinta Flaka Horacija i Aligerija Dantea, iz kojih je preveo jedan broj fragmenata. U to vrijeme je čitao *Verenike* Alesandra Manconija, čuveno djelo XIX vijeka, kao i djela Tomasa Makolija i Francuza Adolfa Tjerija, čiji se uticaj osjeća u nekim njegovim pripovijestima.

Međutim, presudan uticaj na Ljubišu izvršili su njegov učitelj pop Antun Kojović¹, Vuk Karadžić, na čije se djelo *Crna Gora i Boka Kotorska* bio pretplatio već 1838. g. i Njegoš. Oni su vrelo inspiracije mladog Ljubiše koje ga je pokretalo čitavog života. R. Rotković navodi da je Vuk Karadžić boravio u Budvi 1836. godine i bio u društvu Ljubišinog oca Mitra i ujaka Vuka Vrčevića, Vukovog saradnika iz Boke na prikupljanju narodnih umotvorina. Taj podatak i objašnjava Ljubišino interesovanje za narodnu tradiciju, mada u svom *Životopisu* kaže da ga je na to podstakla supruga Sofija.

O odnosu Kojovića i Ljubiše dugo je u književnoj kritici postojala jedna kontroverza, izazvana Milčetićevim tekstom u „Vijencu“ 1876. godine.² On se, po Đ. Körbleru, poveo za člankom „Crtice o Antunu Kojoviću“, anonimnog R. B. („Narodni list“, br. 31 i 35/1876) u kome se navo-

¹ Sveštenik Antun Kojović (1751-1845), doktor teologije i prava, književnik i učitelj. Pored pjesama na narodnom jeziku, napisao je „Memoare“ i „Dnevnik. Kojovićevu školu na narodnom i italijanskom jeziku pohađao je i mladi S. M. Ljubiša.

² Milčetić, Ivan (1852-1921), Putne crtice iz Boke i Crne Gore, Vijenac, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, str. 503.

di: "Dvije (knjige n. n.) se još promiču kod prepoštovanoga gospodina budvanskog nadpopa, a druge dvije *kazaše mi* da dospješe u duboku torbu Kojovičeva učenika, koji je iz ovih dosta gradiva za svoje pripovjetke izvukao i nespomenu nikad ni slovcem svoga učitelja". U Milčetićevoj interpretaciji: "Uporabio je neko htvatsko rukopisno djelo nekoga kanonika budvanskog, ak pročem toga nigdje ne pominje".³

Takav stav je naišao na osudu i odbacivanje kritičara tog vremena. Prvi je to energično učinio Ljubišin prijatelj i biograf Todor Stefanović Villovski, potom i sam Đ. Korbler, korigujući čak i Skerlićev sud o „folklornom“ Ljubiši: „To ne vrijedi za njegova – Pričanja Vuka Dojčevića – kojima se jedva može naći što ravno u čitavoj našoj, a možda i svjetskoj književnosti te vrste.“⁴

Za čudo, rasprava o ovom pitanju još traje, a Milorad Nikčević pokušava da je okonča: "Analizom se nigdje eksplicitno ne može utvrditi da je S. M. Ljubiša... plagirao ili prepisivao svog učitelja Antuna Kojovića. Nasuprot, Ljubišina je poetika mnogo složenija i šira."⁵ Na kraju svog osvrtu M. Nikčević, zaključuje da je Antun Kojović ostavio duboke tragove na Ljubišino djelo, ali ne plagijatorske i epigonske, već je u njemu potaknuo stvaralačku iskrnu i interesovanje za narodni jezik i stvaralaštvo, ilustrujući to nizom primjera.

Milčetićev tekst je zloupotrebljavan za osporavanje Ljubiše književnika i Ljubiše političara, ali se Ljubiša dostojanstveno odnio prema tom pitanju. Prosto zbog toga što sve to nije moglo da ospori značaj njegovog rada. To lijepo pokazuje i ova ocjena A. R. Tkalčića: "Pripovijesti crnogoske i primorske S. M. Ljubiše, 1875. godine najprije su novine u zvi jezde stale kovati, a onda su stariji pisci naumili ih proučavati, napokon naraštaj mlađi oponašati".

Trostruki Ljubišin uticaj: na crnogorsku, srpsku i hrvatsku književnost.

U dugom poslaničkom periodu Ljubiša je stekao brojna ponznanstva, ali se njegov odnos s mnogim ličnostima mijenjao, zavisno od političkih kretanja, od prijateljstva do zahlađenja odnosa ili neprijateljstva. Za ovu tezu tipična ilustracija je njegova veza s don Mihom Pavlinovićem, narodnjakom iz Makarske.

³ Korbler, Đuro S. M. Ljubiša i njegova okolina, Radovi JAZU, Zagreb, 1924, knj. 229

⁴ Korbler, Đ, ibid, str. 109

⁵ Nikčević, M, ibid, str. 308

Ljubiša - roman i politika

Ljubiša - romantič. i realistič.

Za razliku od Pavlinovića, održao je prijateljske odnose s Valtazarom Bogišićem, Ilijom Račetom, Ivom Danilom i Josipom Tončićem, direktorom i urednikom lista *Zemljak*, Stojanom Novakovićem... Takođe je uspostavio prijateljski kontakt s vodama nacionalnog preporoda u Hrvatskoj Matijom Mrazovićem, Franjom Račkim i Josipom Jurajem Štrosmajerom, biskupom i nesumnjivo vodećom ličnosti Južnih Slovena tog vremena. Zanimljiv je podatak da su Ljubiša i V. Bogišić jedini iz Dalmacije i Boke prisustvovali istorijskom otvaranju JAZU u Zagrebu u julu 1867. godine. Takođe je neobičan podatak da je uvodno izlaganje podnio Đura Daničić, koji je neposredno prije toga primio austrijsko državljanstvo, jer je samo austrijski državljanin mogao da bude član Akademije, kao i da je jedinu, pozdravnu, riječ izrekao Ljubiša, posvetivši je Štrosmajeru i slozi između Srba i Hrvata!⁶

Od 1859. godine stvorio je prijateljstvo s Gavrilom Rodićem, namjesnikom Dalmacije od 1870. godine, a često je imao čast da bude u audijenciji kod cara Franja Josifa i knjaza Nikole I Petrovića.

Sve pomenute (i mnoge druge) ličnosti s kojima je Ljubiša saradivao bile su nosioci i pokretači nacionalne misli, utemeljivači novog, književnog jezika (Bečki dogovor, 1850. godine) i stvaraoci u više oblasti rada.

Stefan Mitrov Ljubiša pripada toj plejadi južnoslovenskih ličnosti koje su svojim darom, radom i stvaralaštvom postavile državne i kulturne temelje svojih naroda. Bez države borio se za državu, bez episkopije za episkopiju, bez narodnog jezika u službenoj upotrebi za njegovo prisustvo u školama, sudovima i svuda gdje se „naški zbori“, bez postojanja osnovnih prava, za njihovu primjenu u narodu i, što je posebno značajno, bez kulturne i književne tradicije. Bio je na početku političke, kulturne i narodne emancipacije u Budvi i Paštrovićima. ✓

Međutim, ona se nije odvijala po obrascima venecijanske kulture, što bi se očekivalo poslije njenog četvorovjekovnog prisustva i uticaja, već sasvim suprotno, njenim odbacivanjem i nipodoštavanjem. Protagonisti tog odnosa su Njegošev vojvoda Draško i Ljubišin Kanjoš Macedonović i Vuk Dojčević. } b

Analizirajući ovakav stav, kritičar Petar Džadžić piše: „Kritika je, iz nedovoljno razumljivih razloga, ostala na braniku mitsko-folklorne svesti... Na početku a i kasnije, sve do naših dana, mitoman kvazi heroj prihvata se kao nesumnjivi heroj, kao realističan čovek s našeg tla... čak, kao izraz „superiornosti našeg duha“? } g

⁶ T. S. Isto, *Ljubišina naputnica Štrosmajeru*

⁷ Džadžić, Petar, *Homo balcanicus, homo heroicus*, Prosveta, Beograd, 1994, 28.

Ukratko, P. Džadžić za Kanjoša Macedonovića smatra da je *miles gloriosus* i da je sve što je rekao u pripovijesti o sebi, svojim postupcima i dvoboju s Furlanom, plod njegove mašte, izraz mitomanskog duha. Po njegovom mišljenju Kanjoš je – *homo heroicus*, kako su ga doživljavali svi kritičari, od Marka Cara do Đorđa Pejovića, fikcija i nadogradnja sumorne stvarnosti. U obimnoj studiji, P. Džadžić demistifikuje lik heroja u dugoj genezi srpske literature, od Ljubiše do Andrića, objašnjavajući ih kao produkt dinarske mentalitetske crte. U njih uključuje i vojvodu Draška i, što je posebno neobično, ovu crtu pripisuje čitavim područjima i narodima.

Izvjesno je da „*hvalisav vojnik*“ postoji u mentalitetu mediteranskog, dinarskog i ljudi drugih područja, što je S. M. Ljubiša iskazao likom Vuka Dojčevića. Međutim, Džadžićevo insistiranje na Kanjošu, kao „*hvalisavom vojniku*“ i mitomanu, čini nam se, nije utemeljeno na validnim kriterijumima. Prvo, njime se negira stogodišnja ocjena i procjena književne i političke kritike što je, iako smion, dosta sumnjiv pristup. Drugo, Ljubiša već ima „*hvalisavog vojnika*“ – Vuka Dojčevića i malo je vjerovatno da je htio da uvećava njegovu porodicu. Treće, S. M. Ljubiša, i da je htio, nije mogao Kanjoša prikazati kao komičnog junaka i mitomana. Kanjoš je izrastao iz presjeka vremena i prostora pokorenog naroda, koji se s njim identifikovao, što je jedna od bitnih karakteristika pripovijesti. Čak da je u njoj, kako kaza P. Džadžić, sve izmaštano, ona je stvarnost veća od realnosti, nadstvarnost.

S više poznavanja istorije i mentaliteta Ljubišinih prostora i junaka, Novak Kilibarda pitanje *homo heroica* ovako definiše: „*Gdje se ne pamti strast pobjede ili bol poraza – tu se epika zaustavlja*“, smatrajući da je dolaskom mletačke vladavine sa scene sišao i epski junak, svrstavajući Kanjoša u neepske junake.⁸

Istoričar političke kulture Crne Gore, Radule Knežević, smatra da je epski junak odraz plemenskog društva: „*Pojedinac je potpuno uklopljen u svoju zajednicu, on pristaje u nju kao kamenčić mozaiku*“.⁹

⁸ Kilibarda, Novak, Izvorište Ljubišine realističke proze, Književna kritika, 1984, god. XV, br. 10

⁹ Knežević, Radule, Istorija političke kulture u Crnoj Gori, CID, Podgorica, 2007, 241.

R. Knežević ističe da je u jednom periodu literatura bila instrument nacionalne borbe: „Do velikih visina ili gotovo do mitskih figura doprijetnutku prešli i stvarno i simbolički na akciju“¹⁰, imajući u vidu P. P. Njegoša, S. M. Ljubišu, M. Miljanova, s kojim će završiti „politička kultura čojstva“. Iz te borbe za slobodu i sopstvenu emancipaciju stvoren je model „organskog jedinstva društva i države“, kome pripada Crna Gora, kao i pojam jedinstva i pravde, s jasnim određenjem prema „drugom“ i „tuđinskom“, što znači da su Njegoševi i Ljubišini junaci odraz jednog vremena, nastao iz „glave cijela naroda“.

Pogled s visine na tuđinsku, razvijeniju kulturu, u stvari, projekcija je auktorijalnog pripovjedača u funkciji očuvanja i razvijanja samosvijesti i samopoštovanja kod pokorenog i ugroženog naroda. U pravu je P. Džadžić da taj odnos nije realan, ali je bio oblik kompenzacije malog čovjeka i naroda u odnosu na veće i razvijenije.

Poslije ovog „izleta“ u Ljubišin stvaralački krug i politički obrazac, vraćamo se pristupu Ljubišinoj ličnosti i djelu koji se stvarao dugo i sporo. Od mišljenja da je folklorni i lokalni pisac, preko osporavanja njegovog političkog rada i optužbi za izdaju naroda, do sudova o nesumnjivoj vrijednosti njegovog umjetničkog djela i njegovog lansiranja u mediteranski kontekst i kulturni *cod*. To sazrijevanje misli o Ljubišinom političkom i književnom djelu odvijalo se parcijalno.

Različiti istraživači u raznim periodima u njemu su vidjeli čarobnjaka jezika, pisca starinskih priča ili publicističkih radova, zastupnika „seoskih opština“ Boke i poslanika ili žrtvu političkih intriga i interesa, ali mu se rijetko prilazilo cjelovito, kao originalnoj i jedinstvenoj pojavi, s mnogo lica, značenja i zračenja.

Možda i zato što se Ljubiša nije dao definisati i omeđiti, staviti u okvire jednog vremena. Sâmò djelo, zasnovano na univerzalnim i svevremenskim principima, korespondiralo je s novim vremenima i s novim naraštajima. Kako drugačije objasniti opčinjenost korifeja literature dvadesetog vijeka Ljubišinom prozom i jezikom?

Ljubišina težnja ka poligrafiji, istoriji, kulturi, religiji, etnologiji i umjetnosti, ocjenjuje se kao njegova primarna karakteristika: samo je takva mnogostrukost mogla da stvori tako tematski udaljena i raznolika

¹⁰ Isto

djela. Po toj razuđenosti djela i raznovrsnosti interesovanja, S. M. Ljubiša jedinstvena je pojava u našoj političkoj i kulturnoj istoriji i tradiciji. Međutim, tu disperzivnost vidimo kao integralno jedinstvo mišljenja, djelovanja i djela Stefana Mitrova Ljubiše, usmjerenog k istom cilju: slobodi i pravima naroda njegovog zavičaja i Južnih Slovena u cjelini.

Trešnje i srdele zavičaja, polemike u saborima i vijećima, dijalozi s Kanjošem i Vukom, bdjenje nad zvukom riječi, samo su odrazi jedne ličnosti ustreptale pred ljepotom Mediterana i zamišljene nad jednom njegovom, doduše, zaturenom i pomalo zaboravljenom oazom. Pokušaćemo ovo da pokažemo insertima iz Ljubišinih života, političkog djelovanja i književnog rada i njihovim prožimanjem.

Horizonti prostora i vremena

Događaji u Ljubišinih *Pripovijestima* i *Pričanjima* odvijaju se širom Mediterana i to u vremenskom razmaku od četiri vijeka. Ta činjenica je za istraživače prostora i vremena, značajnih elemenata strukture Ljubišine proze, uvijek bila složen problem, koji još nije riješen.

„Ja sam se povrgao u Gornjim Poborima iste godine, po kaživanju popovu i onog istog dana, kad se Budva otela Đurđu Smederevcu a predala duždu mletačkom“¹¹

Ljubišin metod kojim on, obično na početku priče, orijentiše slušaoca (čitaoca) o prostoru i vremenu.

Vuk je, znači, rođen 4. aprila 1422. godine u Poborima, u presjeku jednog vremenskog i jednog prostornog niza – hronotopa, koji su organizacioni centri zbivanja od suštinskog značaja za formiranje sižea.

Da su Pobori stvarni centar *Pričanja*, pored svih Venecija, Carigrada i mora, otkriva njihov dominantni znak: u njima je sve počelo i sve se završilo, sem priče Vukove. A oni su bili vrelo govora sa kojeg je on pio pa je ta sinteza „vremena Ivanbegova“ i prostora Paštrovića stvorila Vuka i njegovu ikoničnu, malo je reći slikovitu, živu riječ. Bez raščlanjivanja elemenata prostora i vremena i njihove organizacije, teško je razumjeti neko djelo, Ljubišino posebno. Teorija književnosti presjeke prostora i vremena – hronotope definiše „kao uzajamnost vremenskih i prostornih odnosa onako kako su umetnički dati u književnosti“¹²

¹¹ Ljubiša, M. S., II, 73.

¹² Lotman, Juri, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, 287.

Ove teorijske premise nastale su na iskustvu umjetničkih djela kojima pripadaju i Ljubišina. Međutim, njegov odnos prema kategorijama vremena i prostora ne potiče iz teorijskih saznanja koja su u vrijeme njenog stvaranja bila skromna, već iz njegovog dara, intuicije i poznavanja tradicije i svog zavičaja.

Ljubišini junaci egzistiraju između Carigrada i Venecije, centara civilizacija koje su na području Boke, Paštrovića i Crne Gore vjekovima dominirale i ostavljale duboke tragove.

To je, u stvari, prostor Mediterana koji, u Ljubišinom djelu, ne postoji samo geofizički, već višeslojno, simbolički, asocijativno, kulturno-istorijski i dokumentarno arhivski. U takvom složenom prostoru postoje, kao krugovi i njegove konstante, specifični prostori unutar mediteranske atmosfere: rivalstvo Istoka i Zapada, antagonizam između građanske (razvijenije) i tradicionalne (patrijarhalne) kulture, negiranje vrijednosti građanske kulture (i obrnuto) u duhu uvriježenog narodnog mišljenja. Sve ove relacije i još mnogo drugih, sadrži Ljubišino djelo pa, i pored njegovih temeljnih istraživanja, još nije urađena ni definisana „magna charta“ Ljubišinog prostora.

Originalan pristup ovom pitanju imao je Novo Vuković: „*Mogli bismo u pogledu sredine (prostora, n. n.) podjelu izvršiti na tuđi (strani) i domaći segment*“¹³. Ta podjela odgovara postulatima istorije mentaliteta, koja je definiše kao odnos centra prema periferiji, s tim što su Primorje i Crna Gora imali sudbinu da budu periferija i Istoka i Zapada.

Ova podjela proizilazi iz prirode Ljubišinih junaka: Kanjoša i Vuka i njihovog paralelnog doživljavanja i sučeljavanja dvaju shvatanja i stilova života, dviju civilizacija i kultura: tradicionalne, patrijarhalne (Paštrovići) i građansko-plemičke (Venecija). Međutim, taj odnos nije crno-bijeli, kako je dugo vremena smatran. Odbojnost prema tuđoj kulturi u osnovi potiče od njene dominacije nad narodom Crnogorskog primorja, zasnovanoj na tradicionalnom stavu o inferiornosti građanske kulture, naročito njenog morala. Ljubišini junaci nadoknađuju izvjesni kompleks sopstvene inferiornosti u odnosu na razvijeniju i bogatiju sredinu, prikrivajući ga prkosom, žrtvom ili neuobičajenim gestom, odnosno stvarnom ili verbalnom pobjedom nad pripadnicima građanskog društva.

¹³Vuković, N., Isto, 61.

Smatramo da je pristup fenomenu prostora, kao području u kojem se odvija radnja Ljubišine proze, isuviše pojednostavljen i da se on ne može definisati odvojeno od autora, od njegove etičke, spiritualne i socijalne strukture.

„A kad mi rekoste da sam se prodao, zašto ne rekoste kako i za koliko? Moje mi vjere, niti sam se ja prodavao, niti me je ko htio kupovati. Od Auersperga (predsjednika austrijske vlade, n. n.) nisam dobio ništa: ni bilježništva, ni predsjedništva Sabora, a pod nikakvom vladom ni penzije, ni stipendije deci, čak me nije učinio ni kontom ni vijećnikom“.¹⁴

Ovako je replicirao Ljubiša povodom hajke na njega, prilikom oduzimanja poslaničkog mandata u Dalmatinskom saboru.

Kakav unutrašnji Ljubišin prostor! Kakva bura, kao one u njegovim *Pričanjima*! Kakav revolt protiv ljudske podlosti i nezahvalnosti, koji će se, kao motiv, naći u *Pričanjima* (III, XVIII, XX, XXV, XXVII, XXXVII). Dramatiku Ljubišinog prostora pojačava neprekidna nostalgija za zavičajem, bol za četvoro rano preminule djece, nesloga u narodu i slovenska razjedinjenost.

Tek je, sa svim tim i drugim slojevima piščevog bića i djela, to Ljubišin prostor: geografski, mentalni, faktički, fikcionalni i simbolički. Prostor mediteranski.

Temporalnost je, kao elemenat strukture književnog djela, složenija od prostora, a u Ljubišinom djelu izražena je na osoben i posve originalan način.

Ljubiša je pripovjedačko vrijeme riješio na način savremenih prozista. Svoju ulogu auktorijalnog pripovjedača predao je naratoru, ujedno i junaku priča! Međutim, taj zlatousti, narator, istorijska ličnost XV vijeka,¹⁵ nije zavarao ni svoj auditorijum, ni čitaoce, ponajmanje istraživače piščevog djela, jer on zapravo, pripovijeda o prilikama u XIX vijeku! To je ta Ljubišina višestruka temporalnost, originalna povezanost različitih vremena, koja se, kako je zapazio Lj. Nedić u polemici sa J. Skerličem o vrijednostima Ljubišinih pripovijesti, nijesu mnogo razlikovala. Sporo je tekao i mijenjao se život od XV do XIX vijeka na Mediteranu i Balkanu.

¹⁴ Ljubiša, M. S., II, 271.

¹⁵ Vuković, N., Isto, 20.

Pričanje Vuka Dojčevića odvija se dvostruko temporalno: u dimenziji priče, tzv. *dijegetičkom vremenu*, vremenu u kome se radnja dešava, i u dimenziji pripovijedanja, u tzv. *pseudovremenu* u kome se pripovijeda o nekom događaju, najčešće iz prošlosti.

„*Gospodar bješe dugo začamao u Mlecima, čekajući vrijeme da sa ženom (tek vjenčanom, n. n.) krene za Žabljak*“ (IV). Ovo Vuk priča Ivanovom sinu Đurđu o svojoj i mladosti gospodara Ivanbega. Zato njegovo pripovijedanje postoji samo na prostoru Đurđevog dvora (kasnije i u knjizi) i ne označava radnju niti događaj, već tzv. *pseudovrijeme*. Međutim, u recepciji, kada pripovijedanje, prolazeći kroz njihovu svijest i maštu, postaje svojina slušalaca (čitalaca), počinje da se odvija u vremenu, dobijajući karakteristike dijegetičkog, stvarnog vremena u kome se radnja odvija.

Vuk Dojčević je, bez sumnje, Ljubišin alter ego, dvojnik, koji posjeduje originalno čulo i odnos prema vremenu. Ne samo onom što su mu podarili Gospod i gospodar, već i onom provedenom s brojnim sagovornicima: ljudima iz puka, velmožama, duhovnicima i samim gospodarom Ivanom, u kome se on igra i s njima i sa sobom i s vremenom (IV).

Pogled savremene istorije na vrijeme nešto je drugačiji od teorijsko-književnog tumačenja, ali ne u koliziji s njim. Za našu svrhu najzanimljivije je sondiranje istorije mentaliteta, čije sonde prodiru kroz duge vremenske periode, čak i u milenijume i otkrivanjem njihovih znakova tumači spiralu mentaliteta. Crnofiguralna grčka vaza (V vijek p. n. e.), nađena u Baru 1965, postamenti Duklje i risanski mozaici, *metodološkom aparaturom istorije mentaliteta*, pokazuju kakvo nam je porijeklo, ko smo i zašto smo danas ovakvi kakvi smo. Istorija mentaliteta jedva zapaža, vremenski bliske, tragove i otiske iz srednjeg vijeka (i novije), za koje više interesovanja pokazuje socijalna istorija, za tokove i procese prošlosti, prividno nevidljive, koji povremeno, kao vulkan, zemljotres ili revolucija, potresu društvenu stvarnost. Udruženi napad na Bar 1717. godine Mlečana, Crnogoraca i Primoraca nije urodio plodom, ali je bio klica njegovog oslobođenja 1878. godine. Podstakao je nadu i uticao na mijenjanje mentalitetske strukture stanovništva.

Kao da je Ljubiša, preko svog naratora „*htio da izrazi svezvrijeme i njegovo jedinstvo*“. Po nepredvidljivosti toka priče, njenom prožimanju s prostorima, zanemarivanjem klasičnog obrasca o jedinstvu vremena,

prostora i radnje, Ljubiša je prethodnik modernog postupka i začetnik pristupa o prioritetu zanimljivosti, dinamičnosti i skladne kompozicije narativnog teksta, nad šablonima i definisanim modelima u koje treba da se uklopi djelo.

Utjecaji i ograničenja mentaliteta sredine na rad S. M. Ljubiše

Hadaverdi paša je 1702. godine namjerio da, poslije pohare Crne Gore i Cetinja, pohodi „*neposlušni Grbalj*“ i namiri porez, po sultanovoj uredbi – cekin na stanovnika.

Mletački kavalir Ivan Bolica, guvernadur Crne Gore u vrijeme vladike Danila, pohitao je da posjeti pašu i nagovori ga da odustane od pohoda na Grbalj, čime bi spriječio turske upade na susjednu, mletačku teritoriju.

Poslije dugih pregovora i bogatih darova, paša je prihvatio njegov prijedlog uz uslov da Bolica i emir, kao pašin zastupnik, pokupe porez i da Grbljani poštuju sultana.

Zadovoljan misijom, Bolica je o njoj obavijestio grbljanske knezove, ali su oni odbili da skupljaju i plaćaju porez. Pozvali su se na stare povelje koje ih te obaveze oslobađaju i na namet što su platili bosanskom paši. Paša im, kako se pokazalo, nije bio nadležan.

Tada je počela licitacija između Grbljana i emira, uz asistenciju Bolice. Tražili su smanjenje dažbina, a onda su u cijenu svoje dažbine ubacili rad u solanama, koje nijesu radile! Pošto su Grbljani i emir dogovorili neku, objektivno, najnižu cijenu, da bi se ratosiljao nevolje, Bolica je na dogovorenu cijenu dodao svojih pedeset cekina. Međutim, paša je takvu pogodbu i ponudu smatrao uvredom i, s prethodnicom vojske, izbio na Brajiće, prema Grblju.

Tada kneževi opet kod Bolice, kuku, lele, spasavaj, ali porez i cekine ne pominju. Čak su, na Boličino uvjeravanje da je iscrpio sva sredstva, odgovorili da su spremni da se bore i umru, ali harač ne daju!

Ivan Bolica, preko svog sinovca kavalira Antuna, takođe poznate ličnosti iz tih vremena, još jednom moli starog prijatelja Hadaverdi pašu. „*Moj nećak je imao sreću da svrati pašu da ne pređe preko naše (mletačke, n. n.) teritorije... isposlovao je neke olakšice za Grbljane i njihovu zlu*

*sudbinu*¹⁶, piše Vanrednom providuru i dodaje da se od solana odustalo zbog uzaludnog troška, te „čestih zemljotresa, velikih voda, poplava i plime“¹⁷, elemenata koji utiču na strukturu mentaliteta.

O kojem to vremenu govori Bolica?

Ovaj događaj s početka XVIII vijeka zanimljiv je sociološki, ekonomski, psihološki i mentalitetski. Grbljani su svjesni opasnosti i rizika, ali prihvataju izazov i igru na ivici oštrice noža. Trgovina i cjenkanje, mediteranska crta, usavršena u Dubrovniku, svojstvo je i prva brana njihovog mentaliteta. Ne drže mnogo do Boličine pomoći ni do pašine prijatnje, jer znaju da se u svemu tome nalazi i njihov interes. U toku čitavih pregovora demonstriraju govornički i pregovarački dar, dovitljivost, upornost, blisku tvrdoglavosti i neracionalnosti ali, u času biti ili ne biti, dinarsku plahovitost i spremnost na žrtvu. Na neobičan način, njihovo neracionalno ponašanje, jer bi pohara bila mnogo skuplja od poreza, pošmažu paša i njegovi doglavnici koji prihvataju igru uzmi-ostavi, sve dok im lični interesi ne budu pogođeni. Tada, u ime padišaha (koga potkradaju), žare i pale po crnogorskoj i primorskoj sirotinji.

Susret i sukob dva mentaliteta: rajinskog, spremnog na žrtve, da bi se opstalo, i feudalnog, tuđinskog, da živi od tuđe muke i patnje. Mentalitet neracionalnih, ali hrabrih Grbljana prožima i junake Ljubišinog djela, a mentalitet nasilnika, posebno turskog, oličen je u Mažuranovićevom *Smail agi Čengiću*.

Boličino pismo Vanrednom providuru učinilo nam se kao zgodna uvertira u razmatranje mentaliteta, bar iz dva razloga. Ovakvu *sudbinu* Grbljana dijelila su, u vrlo dugom periodu, crnogorska i primorska plemena, koja je sporo, ali sigurno formirala njihov mentalitet, posebno na granici i vjetrometini civilizacija.

Proučavanje mentaliteta tekovina je XX vijeka kojim je počeo nov odnos prema prošlosti i istoriji. Priču o mentalitetu, kao činiocu istorije, pokrenuo je časopis *Annales* 1929. godine u Strazburu, razmatranjem istorijskih, socioloških, psiholoških i drugih aspekata prošlosti. Novi dah, pored drugih evropskih istraživača, ovom pogledu dao je Fernan Brodel, pokretač novog pravca, poslije II svjetskog rata, koji je nazvao *Nova istorija (Novvelle histoire)*, a kamen temeljac tog pravca bio je da istoriju

¹⁶ Crna Gora, Izvještaji mletačkih providura, 1687–1735, CID, Podgorica, 1998, 21.

¹⁷ Isto

ne čine samo istorijske epohe, smjene vladavina, znameniti događaji, „već, se pravo istorijsko kretanje ogleda u promjenama koje prolaze kroz ljudsku svijest“.¹⁸ Ovakav pristup karakteriše mišljenje da se odlike mentaliteta mogu otkriti proučavanjem svakodnevnog života i dokumenata svih vrsta određene epohe koja će, pouzdano, pokazati svijest određene šire zajednice. Time pojam mentaliteta označava kolektivnu svijest koja utiče na svijest pripadnika kolektiva, ali istovremeno i odnos pojedinca prema kolektivnoj svijesti, njihovo prožimanje i interakciju.

Upravo je Ljubišino djelo, stvoreno na mentalitetu patrijarhalne zajednice, pogodno za analizu mentaliteta, čime ulazimo u literaturu, kao u *izvor* za proučavanja mentaliteta, iako su njegovi pioniri naglasak stavili na dokumentaristiku i arhivistiku. Ali, kako je literatura odraz života određene sredine, izvjesno je dobra osnova za izučavanje mentaliteta, ne samo iz sižea djela i sudbina njihovih junaka već i iz sudbina autora djela i njihove pozicije na *polju moći ili književnom polju*. Nijesu, radi potkrepe ove teze, na istom književnom polju, dakle ni na polju moći bili, s jedne strane: Jovan Dučić, Branislav Nušić, Miroslav Krleža, a s druge, Petar Kočić, Miloš Crnjanski, Radovan Zogović. I oni i njihova djela su refleksi mentaliteta vremena i prostora u kojima su stvarali.

Iz proučavanja mentaliteta, kao elementa istorijskog procesa, razvile su se nove naučne discipline: *socijalna istorija i istorija mentaliteta*. One, na tekovinama tradicionalne historiografije, od romantičarskog idealizovanja prošlosti, preko trezvenog pozitivizma na prelazu XIX u XX vijek i analitičnog istorijskog materijalizma XX vijeka, istražuju dubinske slojeve prošlosti, od događajnih do sporog i nevidljivog pomjeranja društvenog tla u vrlo dugom periodu, ali s jasnim promjenama na njegovoj površini.

„*Ideja dubine, odnosno dubinskog sagledavanja pojava pokazuje se kao važno teorijsko i metodološko otkriće i postulat*“.¹⁹ Autor ove teze dodaje da bi takav pristup omogućio drugačiji i nov pogled na prošlost i sadašnjost Crne Gore, zahvatanjem dublje od *pojavnog* i više od *događajnog*. Takvo istraživanje bi objasnilo današnju mapu naše zemlje, nastalu iz pukotina, procjepa, erupcija i pomjeranja u prošlosti. Možda bi pokazalo da današnja društveno-politička polarizacija ima korijene u sukobi-

¹⁸ Konstantinović, Zoran, Literarno djelo i nacionalni mentalitet, Beograd, Alfa, 2006, 10.

¹⁹ Vukčević, Dragan, Razmeđa svjetova – Prilog istoriji našeg mentaliteta, „Republika“, Beograd, 1998, 2.

ma Balšića i Crnojevića, vladika i guvernadura, bjelaša i zelenaša, četnika i partizana... jer je korijen matrica mentaliteta, skoro konstanta, presudnija od ideja vodilja određenog vremena!

Možda smo se udaljili od Ljubiše, ali je mentalitet, iako se mijenja, svevremenska kategorija i očigledno, i nažalost, stavovi, mišljenja i psihologija današnjih građana Crne Gore ne razlikuje se mnogo od njihovih predaka, svejedno XV ili XIX vijeka.

Drugi faktor „nepromjenjivosti“ mentaliteta je struktura Crne Gore, sastavljene od cjelina, različitih geografski, historijski, kulturološki: Boka, Primorje, Stara Crna Gora i Brda. Ta razlika i danas postoji, uz antagonizam (i politički i ekonomski) između njih, koji profilise i njihovu mentalitetsku strukturu, tako raznorodnu, na tako, objektivno gledano, malom prostoru.

Iako se mentalitet stvara u svakodnevnom životu i u dugom vremenskom procesu, na njegove odlike su uticali veliki centri *Istoka*: Konsantinopolj, Istanbul, Moskva i *Zapada*: Rim, Venecija, Beč...

Bili smo svjedoci, u ljeto 2007. godine razgovora grupe stradalnika s Golog otoka, s mlađim sagovornikom, kome su bili naklonjeni. Pitali su ga: „Je li tačno da sunce izlazi na Istoku?“ i, s primjetnom pažnjom, čekali odgovor. Ovaj se saglasio s njihovim mišljenjem i dodao da tu postoji mali problem što to isto sunce *zalazi na Zapadu!*

Ova digresija je u funkciji objašnjenja mentaliteta. Poznata je činjenica da informbirovci, pored svega što su preživjeli, nijesu mijenjali ni svoje stavove ni ćud. Toliko je bio snažno u njih utisnut pečat Rusije (odnosno Sovjetskog Saveza) i vjere u nju. Pečat udaran vjekovima. Međutim, manja je vjerovatnoća da bi se ovakav razgovor desio u Boki ili u nekom primorskom mjestu. Tamo su svoje duždevske, providurske i carske pečate ostavile zapadne države, utičući na formiranje drugačijeg, racionalnijeg mentaliteta, u kome su stanovnici više okrenuti sebi, nego suncu na izlasku i zalasku. Ali u oba slučaja, brdskom i primorskom, činjenica je da su oni bili daleko od sunca i od centara moći, da su *duboka*, gluva, provincija, do koje su jedva stizale mrvice carske, sultanske, duždevske milosti. I ta provincija je bila kovač njihovog mentaliteta, koji će se, pomalo neočekivano, modelirati kao prkos, heroizam, prezir tuđinskih vrijednosti, uz uvažavanje sopstvenih, i neprekidnu čežnju i potrebu za drugim, širim prostorima.

Pred susret s Ljubišom i njegovim junacima svrsishodno je istaći da su *karakter i temperament* pojedinačni oblici kolektivnog mentaliteta koji je uži pojam od civilizacije i identiteta i most između njih mada, među svim tim pojmovima postoje neprekidni tokovi i prožimanja, tako da se i znameniti naučnici nijesu u njima sasvim razabirali.

„Najznačajnije u istoriji (Crne Gore, n. n.) je rađanje, uobličenje i smjenjivanje mentalnih struktura. Strukture se pokazuju mnogo značajnijim nego što smo, često, skloni da priznamo. One su svojevrsne mreže u koje su ulovljeni pojedinci, grupe, pa i čitava društva“.²⁰

Slijedeći ovaj stav pokušaćemo da uđemo u mentalnu strukturu junaka *Pripovijesti i Pričanja* na prostoru Primorja, Zete i Crne Gore, ali i čitavog Mediterana, kao i samog Ljubiše, u vremenskom intervalu od XV do XX vijeka. Mada smo o tome već govorili, autentična mentalna slika nekog vremena i prostora može se vidjeti samo u presjeku vremenske vertikale i prostorne horizontale, odnosno u njihovom međusobnom uticaju, ukrštanju i sistemu. A Stefan Mitrov Ljubiša čas s duždem divani u XV vijeku, čas ponavlja podvig (ili zabludu) Miloša Obilića u XVIII vijeku, čas brani čast i jezik svoje otadžbine u Carevinskom vijeću Beča u XIX vijeku!

Mnogo čvorišta vremena i prostora!

²⁰Vukčević, D., Isto, 5.

Mentalitet Ljubišinih junaka

Prirodno je da, kad smo već zemlja junačke storijske i junaka, počnemo od Ljubišinih *homo heroicusa*, Kanjoša Macedonovića. Pripovijest o njemu je najveći umjetnički, ali i etički izraz Ljubišine proze. Kratka, skladna, logična, zanimljiva, višeslojna, nenametljiva poema izvornom karakteru Paštrovića.

Kanjoš i priča o njemu prošli su kroz sito i rešeto istraživanja, tumačenja i osvjetljavanja i po tome su jedinstveni u jugoslovenskoj književnosti. Kanjoš je mladika izrasla iz paštrovske patrijarhalne bašte. Ni visoka ni lijepa ni posebno plemenita, ali kremenog karaktera i odlučnog srca. I, što Kanjoša čini originalnim, nepotkupljiva, čistih ruku i obraza, jer mu je to i srce junaka jedino oružje u bogatom, ravnodušnom i tuđem svijetu. Oružje koje taj svijet ne poznaje i kojeg se plaši.

„Šta činiš?“, viknu začuđeni tumač. A Kanjoš njemu: - *Da se iz ove skrinje diže a ne meće to bi blago brzo nestalo, brzo biste joj vidjeli dno*“.²¹

Kanjoš je dvostruki heroj: po junaštvu i moralu, oličenje najviših vrijednosti narodnog mentaliteta, shvatanja i respektovanja. Neuobičajenost i vrlina priče je u tome što je čitalac doživljava prirodno, kao sasvim moguću stvarnost i emocionalno učestvuje u njoj.

Drugi lik junačkog mentaliteta je pop Andrović, ali on je, i kao umjetnički lik i kao izraz hrabrosti, daleko od Kanjoša. Žrtva je intrige, trnovite grane razdora primorskog mentaliteta, ali na nju reaguje mentalitetom violentnog dinarskog tipa: bez razmišljanja o posljedicama, brzo, odlučno i rizično:

„Pop se pomami, dohvati pušku i opuci niz strmen govoreći: -A davam vi jemca boga da ću sad poći paši pod šator... i skotu krv popiti, pa ćete vidjeti, jesam li ja Obilić ili Vuk Branković“²². On to čini i gine, što odražava plahoviti i neracionalni mentalitet čovjeka, još od ugleda, a time i posljedice takve mentalne strukture, jer je, sem njega, smaknuto još desetak glavara. Međutim, za našu potrebu, ovakav pop Andrović pokazuje i korijene svoje prirode i spremnosti na žrtvu. Odgajan je na mitu o Kosovu, izvoru prkosa i otpora tuđinu, ali i istočniku mržnje koja je pod-

²¹ Ljubiša, M. S., *Kanjoš Macedonović i druge priče*, Sarajevo, 1980, 31.

²² Ljubiša, M. S., *Isto*, 65.

sticala nove sukobe i stradanja hrišćanskog stanovništva. Dvostruki uticaj mita na mentalitet naraštaja! Međutim, i pored jednostranosti mentalitetske strukture popa Androvića, on ostavlja snažan utisak, naročito zbog zajedničke mentalitetske crte i popa i čitaoca: razumijevanja za nesreću, koja im je bila uvijek bliža od sreće.

U novijim tumačenjima naglasak se daje na verbalni dvoboj između Furlana i Kanjoša koji je odlučio i faktički. Književni kritičari i istraživači tom problemu prilaze različito i slojevito, a tek u najnovijim raspravama se govori o konju, koji je samo jedanput pomenut u pripovijesti.

„Ne trebaju nam dva (čamca, n. n.) ja ću se tvojim vratiti; a tebi već ne treba ni čunja ni konja; ti si svoju čašu ispio“²³, slama Kanjoš Furlanov duh.

Kritičari su, razotkrivajući velove prošlosti, otkrili da je Ljubiša čitao francusku i italijansku literaturu i da je ovaj *konj*, po njihovom mišljenju, dojezdio u Ljubišinu priču iz spjeva o *Tristanu i Izoldi*, s kojim ona ima još nekih dodirnih tačaka.

Usudujemo se da pretpostavimo da je taj *konj* došao iz Ljubišine podsvijesti. Svi strašni megdani Marka Kraljevića, Bolani Dojčina, Iva Senkovića vođeni su s konja. Što bi Kanjošev dvoboj bio izuzetak? Detalj o konju u Veneciji, gdje nijesu, bez obzira na đogata i junaštvo, svuda brodi gdje se pride vodi, nastao je iz spontanog djelovanja piščeve mentalne strukture, jer su junačke (i uopšte) narodne pjesme razvijale njegovu imaginaciju jače nego literarni uticaji.

Poznato je da je Ljubiša proučavao istorijska dokumenta, arhive, kao i folklorno-etnografsku građu, tako da njegove *Pripovijesti* i *Pričanja* vjerodostojno prikazuju narodni život.

Iz njih se mogu sagledati mnoge pojedinosti i elementi iz svakodnevnog života, koji su određivali i mentalitet ljudi.

U pričanju XXIX komšija ukrao komšiji četiri mjedena lonca. Međutim, na sudu on kaže: „Ne ja ukrao ni dao Bog, nego ih ponio mene doma! Dodijala mi vonj (miris, n. n.) preslača što ovi nabidrob svaki dan u loncima gotivi, a ja dosta puta gladan od suhoga hleba, pak rekoh sebi: hodah mu odnijeti one lonce...“

Prizor ljute sirotinje, nimalo rijedak sve do polovine XX vijeka. Bila je jeres, kao što pokazuje i ovaj insert, isticati se obilatim hranom i bo-

²³Isto, 31.

gatstvom. Siromaštvo je stvorilo poseban mentalitetski sloj koji je sprečavao da se razvije kult hrane. Siromaštvo je bilo neki specifičan oblik slobode i nezavisnosti. R. Knežević navodi o tome mišljenje Vere Erlich²⁴, istraživača crnogorskog života: „Oni čak nijesu bili zavisni ni od ekonomskih kriza jer gotovo ništa nijesu kupovali ni prodavali“.

„Oni se pri jelu potpuno izmene. A jedu brzo i halapljivo, kao da su iz gladi pobjegli...“²⁵

Golema je tragika nemaštine. Za vrijeme epidemije „španjoliće“ 1918. godine, jedan seljak u selu kraj Berana je na tavanu imao dva koša kukuruza, ali je gladovao kao i svi ostali, plašeći se da ne saznaju za kukuruz. Kad je posegao za njim, nije imao snage da se popne na tavan i umro je kraj koševa punih kukuruza. U naše vrijeme došlo je do transformacije ove crte: Danas bogatstvo, čak i ono misteriozno stečeno, nije više jeres, a i hrani se prilazi drugačije, probirljivije i s uživanjem.

Nova vremena, a stara sirotinja i atavistička glad, konac koji vuče daleko unazad.

„Ne žalim svoju smrt – ta me proć ne može – već žalim što nemam kome preručiti manastirske ključeve.

Otegni, ti igumane, pa ćemo lako s ključevima“, reče jedan kaluđer.

Opori humor, praćen vječnom zabludom ljudi da se bez njih ne može i bezdušnošću drugih, koji jedva čekaju da zauzmu njihovu poziciju. Mentalitetska konstanta. (XXVI)

Mleci su, faktički, psihički ili mentalno, stalni motiv *Pričanja*, viđeni odiozom kolektivne svijesti, ali i u nijansama kroz doživljaj pojedinca.

„Malo koje godine... da ne dođe mletački brod da kupi duždu momčad u mornare... Plač majaka i sestara, lelek otaca i stričeva, pozdrav prijatelja i znanaca, omećio bi kamen, a zaplijenjena omladina pjeva iz glasa kao da će na svadbu.“ (XXXVI) Ili „Jedne godine, po Božiću, sretoh na naš pazar pred Kotorom neku vladiku (vlastelinku, n. n.), koja sjedijaše na ugasnoj pustošini pošto joj muž i sinovi pogiboše u boju s Turcima, služeći krilatoga lava.“ (XXVII)

Potresno svjedočanstvo o sudbini Primoraca pod tuđinskom vladavinom. Scena odvođenja zaplijenjenih junosa ne samo da podsjeća već

²⁴ Knežević, Radule, Isto, 241.

²⁵ Jovan Cvijić / Ivo Andrić – O balkanskim psihičkim tipovima, pogovor Petar Džadžić, Službeni list, Beograd, 1996, 139.

skoro da ne ustupa po tragici poznatoj sceni odvođenja djece u janičare, tzv. *danak u krvi*, iz romana *Na Drini ćuprija*. Ovu scenu naglašava pogibija očeva i braće mladih mornara, koje čeka ista sudbina, u službi tuđinu. Koja razlika ginuti pod zastavom polumjeseca ili mletačkog lava, dok rodni vinogradi, kuće i sela ostaju pusti. Ostaje nejasno zašto pjevaju golobradi mornari. Je li to odraz mladosti i masovne psihoze, tuge zbog rastanka sa svim što ih je povezivalo ili radosti odlaska iz sirotinje i čamotinje na *grdnu pučinu* neizvjesne avanture. Dok je jasna mentalitetska crta odraslih, manifestovana očajem i mržnjom prema tuđinu, dotle je mnogo složenije odrediti mentalni profil tih mladića, kojima je *tijesno* na kopnu, a preširoko na moru.

Važan izvor saznanja o mentalitetu je patrijarhalna sredina i tradicija.

✓ U pričanju XII (*Ko se visi on se nizi, a ko se nizi on se visi*) lijepa, ali sirota nevjesta, odbija glasovita udvarača:

„Prođi se, Bajo, šale i zađevice, časnoga ti krsta! Grehota je razdvajati što je Bog združio i suđeno bilo. Meni je on dobar i miran kao igdje ženi muž. Imam šnjim, dok ushoće Bog, dva djetićka kao dva zrna biseru, prije bih svoje oči žigom izbila, pak slijepa prosila od vrata do vrata, nego ih odvojila od svog srca“

Klasičan primjer odanosti porodici i tradiciji, njegovana i uzorna mentalitetska crta. Za razliku od mnogih drugih, ona je u ime ličnih sloboda danas znatno izmijenjena što pokazuje veliki procenat razvedenih brakova i nezbrinute djece. Zanimljivo je da njenom suprugu ovo držanje supruge nije bilo dovoljno pa je, da bi sprao ljagu sa sebe, u zasjedi sačekao nametljiva prosca, razoružao ga i ponizio, uz odobravanje sela.

Sličnu snagu pokazuje mlada, kojoj su se svatovi razbježali u hajdučkom napadu, da nađe kuću mladoženje, kojeg će tek vidjeti. „Ne bih ga po imenu pomenula za žive oči.“ (XXIII) Bile su uobičajene vjeridbe djece odmah po rođenju, udaje /ženidbe/ s nepoznatom osobom, oslovljavanje supružnika s *on* ili *ona* i sveto pravilo da mladoj nema povratka kući: zbog bruke i muke i mnogo gladnih usta u njoj. Nepisani zakoni mentaliteta na surovom podneblju održavali su se vjekovima. Najdramatičniji primjer te svijesti nalazi se u pripovijesti *Skočidjevojka* u kojoj djevojka bira smrt pred obeščaćenjem.

✓ Apoteoza slozi iskazana je u XXXV pričanju (*Gdje je sloge, tu je i*

napretka), ali je indikativno da su njeni protagonisti Grk i Žid (Jevrej). Pošto su živjeli kao braća i dobro poslovali, predloži Grk prijatelju da primi pravoslavlje i da u svemu budu jednaki. Ode Žid u Carigrad, obiđe svete hramove i poslušaj prijatelja, prihvati pravoslavnu vjeru.

Tu počinje jedan od najvećih narativnih obrta i duhovita, suptilna kritika crkve. Reče Žid prijatelju da je našao pravoslavnu crkvu u raskolu, propadanju, nemoralu i „*da tu ljubavi hrišćanskoj nema ni traga!*“

Na začuđeni i upitni pogled prijatelja, dodade: „*No kad se takva, može uzdržati u prkos velikog kvareža, znak je da je hrani i svojom čvrstom mišicom obdržaje neka svemožna sila, što je Bog!*“

Duhoviti i ironični Ljubiša i njegov pogled na crkvu i vjeru.

Vjeru, za razliku od sujevjerja koje osuđuje (XXXIV), smatra civilizacijskom tekovinom i pravom ljudskog izbora (XIII i XXIV), ali je kritičan prema crkvenom životu i djelovanju i po humorističkom pristupu i scenama, preteča je Matavuljevog *Bakonje fra Brna* (XXXVII, XXXII, XXVI). Vjera i crkva su uticale na forme mentaliteta, ali u primorsko-zetskoj regiji nijesu pustile dubok korijen i doživljavane su u narodu kao oblik identiteta i poistovjećivanje s narodnošću „*Prekrstismo se, više od straha nego li pobožnosti*“, (XXXI) kaže Vuk pri ulasku u Aja Sofiju, koji se ne ustručava da zbija šalu s vladikom i protom:

„*Otkad te je, proto, ta nesreća našla, da ogluhneš na oba uha?*“

„*Otkad si mi poslao onog milobrukovića*“, shvati proto Vukovu ujdurmu, jer su i on i vladika vikali iz glasa, misleći da je onaj drugi gluv.

Međutim, šale, i ona Vukova s Ivanbegom, kada je sve jutro po ciči zimi tražio zvijer po tragovima koje je Vuk napravio na snijegu (IV) i one, nešto ozbiljnije, o krađi i prekrađi crkvenog zvona i prodaji samog patrijarha, brzo su opraštane, ulazile u anegdotu i priču i postajale duhovna hrana ljudi na krvavoj granici. Sklonost ka šali i njenom prihvatanju jedna je od izrazitih crta njihovog mentaliteta, pored svih iskušenja s kojima su se rvali.

Motiv nesloge je takođe čest u životu Primoraca i Zečana i u odnosima između njih. Smatramo da ona nije ni crta ni produkt mentaliteta, već uslova u kojima su živjeli i različitih interesa. Svakako da je uticala na violentnost mentaliteta, ali ga nije formirala, šta više, mentalitet je izvor nesloge.

↓ Karakteristično je VI pričanje (*Da joj treba naše sloge, ne bi nikad*

kiše našlo). U duhovitoj minijaturi se opisuje kako selo traži popa, pod uslovom da im isprosi kišu, kad zasuši. Pop prihvati i, pored uobičajenih prihoda, od sela zatraži da mu pošalje dvanaest domaćina. Kad dođe, pop ih upita da li žele kišu. Žele, ali jedan reče sutra, drugi preksutra, treći naksutra i ne mogaše se složiti. Pop je popovao, kiša padala kad joj je vakat, a seljani se nikada nijesu složili. Tako, u raznim pričanjima u vezi s gradnjom crkve, imenom crkve, izborom kneza, davanjem poreza i u mnogim drugim slučajevima. Međutim, tu svakodnevnu neslogu Ljubiša je shvatao kao osnov za širu: između plemena, između oblasti, između etnosa istog naroda – slovenskog i iste vjere – hrišćanske.

Jedini arbitar bila je kolektivna svijest – sud bez prava žalbe. Ljubiša ju je uzimao kao mjeru stvari i kroz njenu prizmu potencirao društvene vrijednosti i osuđivao mane, mada je u tom pogledu primjetna i njegova lična dorada, demaskiranjem patrijarhalnih naslaga koje su postale teret i prepreka razvoja, kao što su krvna osveta, nesloga, sujevjerje i drugi neracionalni oblici ponašanja.

✓ Vuk Dojčević je svojom dosjetljivošću izliječio kapetana broda i to mu je neočekivano promijenilo život: „*Oni koji me prije bijahu, proganjahu, kad me vide u milosti vođinoj, počnu mi se udvarat; promijenili ćud od jutra do večera.*“ (I)

Ova promjena momara prema Vuku je mentalitetska crta, jer nije u pitanju ni karakter ni temperamenat, što bi bile odlike pojedinca. Crta je karakteristična za sva područja pod tuđom upravom, naročito osmanskom. J. Cvijić ju je posebno uočio kod centralnog tipa (Kosovo i sliv Morave i Vardara), izraženu kroz poniznost prema gospodaru i aroganciju prema potčinjenom. Ovo svojstvo ukazuje na Ljubišino poznavanje psihologije i mentaliteta sunarodnika, ali i aktuelnost njegovog teksta, jer ova crta, na klackalici servilnost - nasilnost, još nije iščezla iz mentaliteta ljudi našeg prostora.

U zanimljivom pričanju o odnosu feudalaca i gorštaka, konkretno Ivanbega i Klimenata, Vuk naglašava nekoliko slojeva mentaliteta:

„*Naredio gospodar da tri druga pohodimo državnu zemlju, kako bi poreze lakše skupili; mrzni posao, da te od njega Bog ukloni! Da smo pošli da razdijelimo po narodu brod dukata, bili bi na muke, i svak bi se jadio da ga je dopao krivi dio, kamo li neće, kad pođosmo da uzimamo silom na sramotu... Žalije mu što se susjed smije nego li što on plače. Tu-
da koza puna loja.*“ (XVI)

Ova konstanta narodnog mentaliteta prema vlasti (kao i vlasti prema narodu) nije mnogo promijenjena i pored sveg tehnološkog napretka, kao ni surevnjivost između susjeda, što je dokaz dugog trajanja mentalitetskih struktura. Ovaj insert se završava poslovicom koja kao poenta finalizuje svako pričanje. Poslovice su značajno obilježje *Pričanja*, ali i mentaliteta. U svakom prelomnom momentu Vuk Dojčević (kao i njegovi sunarodnici) umjesto mačem, udara poslovicom. A tada nju, kao zrno narodne mudrosti i iskustva, svi prihvataju.

U istom pričanju osuđen je, već pominjani, dvojni moral. Prijedlog klimentskog kneza, koji je u plaćanju poreza htio da nađe srednje rješenje, saplemenici nijesu prihvatili. On ode kod bana da se posavjetuje, a ovaj ga skloni i proturi glas da je pogubljen. Osjetivši opasnost, dvadesetorica dođu pred bana koji ih upita da li su se zavjerali da mu neće danak predavati dok jedno teče.

„A oni starac, koji je najviše na Skupštini (klimentskoj, n. n.) puk uzrujavao, odgovori: „*Jesmo, gospodaru, nije fajda kriti u kućine. Pokojni glavar Mrdun, što si ga zaludu ljubio kao sina i što je najviše dugovao (zemlja mu kosti izbacila!) nagna nahiju da ti se omrazi i odmetne, a mi, kratke pameti, šuplje glave a prazna toboca poslušasmo ga i obručismo se mimo ljudi! No kad je on (pas, kao živ!) kožom platilo što je vara i tebe i nas, evo mi Klimenti božiji i tvoji, ljubimo ti skute i ruke, a pitamo proštenje sjetno, kao obezlgavljena stoka.*“ Kao u antičkoj drami sve je to, iz susjedne odaje, slušao njihov svrgnuti knez, koji je izašao pred njih: „*A što lažete (tamo oni!) ništa ljudi! Ne rekoh li vi ja' da ćete se izuti prije rijeke i sramotno platiti ono što ste mogli podmiriti mirno i skladno.*“ (XVI)

Klimenti su platili dažbine, ali se bruka nije mogla sprati. Isti ovakav motiv se nalazi i u XVII pričanju, s razlikom što su neposlušnici i varalice Primorci.

Citirani odlomak dublje ulazi u mentalitetsku strukturu vremena i prostora. Uz crtu izbjegavanja obaveza, uzrokovanu stalnim siromaštvom, karakterističnu i za gorštački i primorski mentalitet, nalaze se nesloga, podmuklost, nepoštenje (*Zemlja mu kosti izbacila*), nepoštovanje gospodara i poniznost pred njim. Pisac pokazuje slojevitost i složenost narodnog bića koje ima mnogo lica i zavisi od situacije koje će pokazati, ujedno kazuje na amorfnost mase (bratstva, plemena) pogodne za mani-